

egyikét, társadalmi következményeit azoknak az akadályoknak, amelyek energiái szabad érvényesülése elé tornyosultak. Ezek a késői művészi teljesítmények tehát ugyanúgy vallanak a parasztság 18–19. századi fejlődéséről és fejlődésének problémáiról, mint a középkor végén a ballada.

1974–1977

A ballada és a lovagkor

Régóta nyilvántartott tény, hogy a balladában lépten-nyomon a lovagkor főúri külsőségeivel találkozunk: főúri szereplőkkel, lovagokkal, akik kíséretükkel vágatnak szeretőjük megmentésére, lovas-hintós, lobogó zászlókkal vonuló lakodalmas menetekkel, dobszóra léptető lovakkal, a középkori kivégzések jeleneteivel: a lányt „nyakavágó hídra” vitetik, akasztófa alól kell kiváltani, s a ló farkához kötés, sőt a máglyahalál egyéni változata, az elevenen elégetés is központi jelenet néhány balladánkban; hallunk ablakban varrogató, arannyal hímző-fonó lányokról-asszonyokról, akiknek sorsáról, férjhezadásáról a család feje: a lány apja vagy bátyja dönt; asztalinasok, kocsisok, apródok, szolgálólányok és fullajtárok sűrögnek-forognak a főszereplők körül, és az összeütközések egyik oka az idegenbe, többnyire uralkodónak odaígért, férjhez kényszerített lány sorsa.

Ennyi feudális-lovagi külsőség ellenére semmit sem találunk a balladában a lovagvilág lényeges elemeiből, valódi eszményeiből és költészetének jellemző vonásaiból. Mindenekelőtt hiányzik a balladából – legalábbis a ballada műfaját tisztán képviselő nemzetközi típusokból teljesen – a harc, a hősi eszmény. Fegyveres összeütközésekről van ugyan szó, de az mindig családi ellentét, szöktetés megakadályozása, bosszú, gyilkosság, mindig megmarad a családi-társadalmi problémák körében, és szó sincs bennük ellenséggről, ellenséggel vívott harcról, lovagi

kalandról. Ilyesmi csak mint el nem mondott vagy rövidre fogott előzmény szerepelhet, az igazi téma lehetővé tételére: mint fogságból menekülés, elesett hős búcsúja családjától és hasonló áttételes formák. És hiányzik a lovagi élet minden jellemző vonása: a tornák, udvari mulatságok, a társadalom nagyra értékelt erényei: hűség a feudális úrhoz, lovagi barátság s a társadalmi érintkezés és az udvari szerelem bármينemű megnyilatkozása. A balladában a lovagkor főúri életét kívülről látjuk, a külső szemlélő szemével, annak az életformának csak külsőségeivel, de valódi lényege nélkül.

A kutatás már régóta leszűrte ezeknek a lovagi vonásoknak tanulságait. Heusler már 1922-ben leszögezte, hogy „... a ballada egy késő középkori új alkotás ... a ballada az érett lovagkor szülte...” Ezt a meghatározást részletes vizsgálattal pontosabbá is lehetett tenni, s a ballada kialakulását a 13–14. század fordulójától kezdve számítani.

Ebben az időben Európa-szerte nagy változás jelentkezik a parasztság életében. Intenzívebb termelési módok, árutermelés, pénzgazdálkodás, emelkedő életmód, a főúri-polgári lakásberendezés és viselet utánzása, másfelől egyre növekvő vagyoni különbségek a parasztságon belül; a nagycsaládszervezet általános felbomlása, egyéni gazdálkodás és egyéni életforma igénye, sőt szórakozási igény – a kor sokat emlegetett táncórülete –, mindez elárulja a parasztság életének tökéletes átalakulását.

Ugyanakkor megállapítható, hogy ugyanebben a korban jelentős műköltsészeti hatás is érte a népet, amit az balladáiban dolgozott föl. Két műfaj elemei mutathatók ki ebben a műfajban: a románcé és a chanson de toile-é.

A romance a 12. század óta kialakuló verses regény, ami a korábbi hősi epika helyébe lép. Benne a nagy hősök tetteiről átteszik a hangsúlyt az érzelmekre, mindenekelőtt a szerelemre;

a mitikus elemet kizárólag gyönyörködtető hatás keltésére használják fel, a régi recitatív-sztichikus forma átalakul kötött versformává. Ez a lovagi szellemben átalakult hősepika a ballada kialakulása előtt vált uralkodóvá a műveltek irodalmában. Érzelemre beállított, tehát a hősénekhöz hasonlítva „emberibb” mivolta alkalmassá tette új, emberi viszonylatok kifejezésére. Nem véletlen, hogy éppen néhány románcról lehetett kimutatni, hogy átalakulva ballada alapjává vált. Archer Taylor megállapítja Child gyűjteményének nyolc számáról, hogy korábbi gesztából vagy románcból származik. Ezek ugyan jó részben a ballada határán levő vagy azon kívül maradó darabok, amelyeket csak fenntartással lehet balladának nevezni, de van közöttük igazi ballada is, például a 17. századi *Hind Horn*, ami a mi *Két kápolnavirág* (hőse nevén Kádár Kata) balladánk egyik őseinek tekinthető. Ezenkívül is számos esetben mutatta ki az összehasonlító kutatás, hogy egy-egy nemzetközi elterjedésű balladatéma végső soron egy francia romance vagy lai témájára megy vissza.

A másik műfaj, a chanson de toile szintén a ballada kialakulása előtt virágzott, akár a 12–13. századra tesszük idejét, akár csak a 13. század első felére, mint egyes kutatók. Ezek a chansonok párbeszédes jelenetekben fogalmazott szerelmi történetek, többnyire főúri-királyi lányok egyáltalán nem tartózkodó szerelméről szólnak, vagy asszonyokról, akik utálják férjüket. Gyakori helyzet, amelyben hősnőiket ábrázolják, hogy szobájukban ülve varrnak, hímeznek, fonnak, és közben szeretőjükről ábrándoznak vagy társalognak. Nevük elmaradhatatlan díszítő jelzője a „bele”, *szép*, ami a ballada hősnőinek is jelzője Európa-szerte. S bár több fordulatot őriznek a korábbi hősénekből, a chanson de geste-ekből, tökéletesen különböznek tőlük abban, hogy harminc-negyven soros kis darabok rímes-strofi-

kus formában. Ezek tehát formában még a romance-nál is közelebb vannak a balladához. Néha itt is közvetlen kapcsolatot lehet kimutatni balladákkal. Verrier a *Bele Aiglentine* kezdő jelenetét ismerte fel egy dán balladában, s ugyanannak teljes cselekményvázát mi is ki tudtuk mutatni egy minden jel szerint francia eredetű magyar balladában, a *Szégyenbe esett lány*-ban.

Hogy ezeket a tartalmi megfeleléseket kellőképpen tudjuk értékelni, érdemes lesz két konkrét példát közelebbről szemügyre venni: a románc-ballada kapcsolatra a *Két kápolnavirág*-ot, a chanson de toile-ballada kapcsolatra pedig a *Szégyenbe esett lány*, Angoli Borbála történetét.

A *Két kápolnavirág* cselekményrészletei két angol és két spanyol-portugál balladában találhatók fel. Tanulságul válasszuk az egyik angol balladát, a Hind Hornról szólót, amelynek ismerjük lovagi gest-románc előképét. Annak rendkívül bonyolult, elágazó meséjét a következőkben lehet tömören összefoglalni. Murry király kilovagol gyönyörű fiával és annak tizenkét barátjával, amikor hajókon érkező szaracénok támadják meg őket, a királyt levágják, a fiúkat pedig kiteszik a tengerre egy vitorlátlan-evezőtlen csónakba, hogy ne kelljen félniük a felnövekvő ifjú bosszújától. (E célból persze egyszerűbb lett volna megölni őt is, vagy elhurcolni rabszolgának, de akkor nem lenne további mesélnivaló.) A fiúk így kivergődhetnek egy más ország partjára, ahol a király nagylelkűen befogadja őket, és inasára bízva felnevelésüket. A király lánya beleszeret Hornba, de az nem akar tudni róla, minthogy király és rabszolga között nem lehet házasság – hanem kéri, vegye rá apját, hogy üsse lovaggá őt. Ez megtörténik, utána Horn lovaggá teszi tizenkét társát. A házasság ekkor sem megy végbe, mert az ifjú előbb ki akarja próbálni lovagságát. A lány gyűrűt ad neki, amire ha rátekint, sebezhetetlen lesz. Következik egy hős

kaland: pogányokkal telt hajó érkezik, a hős száz ellenséget levág. Közben legkedvesebb barátja intrikál ellene, s a király elűzi az országból. Azzal válik el a lánytól, hogyha hét év múlva nem tér vissza, férjhez mehet másodhoz. Ezután egy írországi királyhoz áll be, megvív egy óriással, megvédi az országot, s a király elesett fiai helyett neki ajánlja fel országát és lányát; de a hős elhárítja, hogy még nem érdemelte ki kellően. Odahaza ezalatt férjhez akarják adni a lányt egy királyhoz. Az küldöncöket küld mindenfelé, s egyikük találkozik is a vadászó Hornnal. A megnyugtató üzenetet vivő küldönc vízbe fúl, a lány csak holttestét találja a hullámokon. Szerencsére Horn bevallja baját a királynak, aki nagylelkűen elengedi, s a lakodalom napjára meg is érkezik a tett helyére. Vitézeit elrejt az erdőben, s maga megy az udvarba. Találkozik egy koldus-zarándokkal, aki éppen a lakodalomról jön. Ruhát cserélnek – mint Gyulafi Márton az oláh pásztorral –, s elmegy a lakodalomba. A lakoma végén a síró menyasszony ivókürtből kínálja borral a vendégeket. A zárandok titokzatos párbeszédben sejteti, ki ő, majd a gyűrűt beledobja az edénybe, de még mindig azt állítja, hogy akitől kapta, az halott. Csak a lány öngyilkossági kísérletére fedi fel magát. Aztán összeszedi lovagjait, levágja a lakodalmas népet a király és volt társai kivételével, akik közt még az áruló barátnak is megbocsát. Most már elvehetné a lányt, de a kalandok nem érnek véget: még előbb apja országát is vissza kell foglalnia. Azalatt az áruló barát vesztegetéssel megszerzi a hatalmat, várába viszi és feleségévé kényszeríti a királylányt. A hírré hazatérő Horn embereivel mint zenészekkel bekerekedik a lakomára, s végez az árulókkal. Most már végre királynévá teszi hűséges szerelmét.

Ez az ezerötven, illetve ötezer-egyszázötven verssorra terjedő 13. századi történet angol és francia kéziratokban ma-

radt fenn, sőt a 16. században ki is nyomtatták. A ballada, amely – Child szavaival – „alig ad többet, mint a katasztrófát”, 48–68 sorban a következőképp adja elő. Hind Horn hét évig szolgálja a királyt, mialatt megszeretik egymást a király lányával. Ezért a király megharagszik rá, s el kell távoznia. A lány ékköves gyűrűt ad neki: amíg annak színe nem változik, biztos lehet hűségéről, amint megváltozik, tudja, hogy mást választott. Az ifjú hét évig bolyong a tengeren, akkor a kő fénye elsápad. Azonnal partra száll, s találkozik egy öreg koldussal, akitől kérdi, mi újság a városban. „Semmi újság, csak a király lánya lakodalmát ülik kilenc napja.” Az ifjú ruhát cserél a koldussal, elmegy a palota kapujához, és kér egy ital bort Hind Horn nevében. Maga a menyasszony nyújtja neki saját kezével, mire ő beleejti a gyűrűt a serlegbe. A felismerés után egymásé lesznek.

Gondoljuk hozzá ehhez a történethez azt a másik angol balladát is, amelynek elemei szintén felismerhetők a magyar balladában: Lord Lovel búcsúzik feleségétől, hogy „idegen országokat látogasson”. Közben rossz sejtelmek támadnak, hazatér, és hallja a lélekharangot. Kérdésére megtudja a néptől, hogy feleségét temetik; felnyitattja a koporsót, megcsókolja a halottat és utánahal. Egyiket a karzaton temetik el, a másikat a szentélyben. Egyikből vörös rózsza fakad, másikkól fehér csipkerózsa. A templom tetejéig nőnek, s ott összefonódnak. Egyik-másik változatban egy öregasszony vagy egy klerikus arra jár, és letöri a virágokat.

Ha most még a rokon tartalmú spanyol–portugál balladának azokat az elemeit is hozzávesszük, hogy a lovagnak azért kell menekülnie a királyi udvarból, mert szegény nemes létére királylánnyal esik szerelembe, s hogy a lány hal meg az ifjú után, mire az öngyilkos lesz, s kettejük sírjából nő ki az összeölelkező vörös és fehér virág, amit egy bosszúálló nő, a közben meghá-

zasodott ifjú felesége szakít le – akkor látjuk, mint rövidül le a lovagi szellemű cselekmény, mint maradnak ki belőle a lovagi életre, lovagi társadalmi felfogásra jellemző részletek, kalandok, s mint változik a történet a felé a formai és tartalmi ideál felé, amit végső kiteljesedésében a magyar ballada képvisel. Ezúttal közömbös számunkra, volt-e már valóban egy (francia) ballada, amelyben együtt voltak ezek a cselekményrészletek, s ezt vették át a magyar parasztok, vagy ők alakítottak több nyugati ballada elemeiből egy végső, hatásos változatot; a lényeg az, hogy a sokszoros paraszti variálás és továbbadás végén egy szellemében tökéletesen új alkotást látunk: a társadalmi korlátokon áttörő szerelmet, tragikus társadalmi konfliktust és erről átok formában elhangzó ítéletet.

Teljesen hasonló a kép a chanson de toile esetében. A szép hősnő szobájában ül, és anyja jelenlétében varr; de nem úgy, ahogy szokott, s meg is szúrja ujját. Anyja látja zavarát, valamint teste elváltozását, és kéri, vetközzék le, mutassa meg „nemes testét”. A lány a hidegre hivatkozva szabadkozik, végül bevallja, hogy állapotos a vitéz Henritől. Anyja rábeszéli, hogy menjen kedveséhez, „intézzé el az ügyet”. Ez meg is történik újabb elhálással, s a vitéz elveszi a szép Aiglentine-t.

Angoli Borbála ugyan nem hímez – véletlenül, mert több európai és magyar ballada hősnője teszi ezt a történet elején, többek közt az is, akinek eközben szülési fájdalmai vannak. A lány anyja ugyanúgy leleplezi állapotosságát, mint amott, csak a hang itt keményebb. A lány is kétségbeesetten próbálja kimagyarázni magát, s amikor be kell vallania állapotát, az anya nem szeretőjéhez küldi, hanem a hóhérhoz. A lány csak üzenetet tud küldeni kedvesének, aki lóhalálában vágat megmentésére, de már későn érkezik, s csak öngyilkos lehet annak holtteste felett.

A kissé léha, udvari, szerelmi történetből szerelmet eltipró szülői hatalom gyűlöletes rajza lett, tragikum, a nagycsalád, e merevvé vált társadalmi forma elleni lázítás, az egyéni akarat érvényesülésének hirdetése a szerelemben, végső összegezésben társadalmi állásfoglalás.

Van ezekben a főúri és népi alkotásokban közös vonás is: a szerelem mint központi téma. Ez az egész lovagi költészetre és a népballada egész műfajára általában jellemző. Ami korábban csak társadalmi kihatásában volt érdekes, mint a család megalapítása, a család érdekeinek védelme vagy elárulása, az itt most a társadalom uralkodó és dolgozó osztályaiban egyaránt mint az élet legfőbb élménye, az egyéni boldogság problémája kerül az érdeklődés középpontjába. Irodalom és népköltészet tehát egyértelműen tanúskodik a személyiség és az egyéni boldogság megnőtt jelentőségéről. A reneszánsz felé haladunk. Mégis, mekkora különbség van ennek a központi kérdésnek tárgyalásában a kétféle költészetben! A főúri műfajokban álproblémák és véletlenek mozgatják a cselekményt: keresett okok távozásra, valószínűtlen elrablások választják el egymástól a szerelemseket; a lovagi kalandok sorozata a fontos, nem az emberi magatartás; minden a szórakoztatást, a gyönyörködtetést szolgálja, a költemények a képzelet játékaival akarnak hatni.

Ugyanaz a szerelem a nép balladáiban súlyos társadalmi ellentétekbe ütköző emberi kapcsolat, az élet központi kérdése, amelynek megoldása vagy megoldhatatlansága az egyén életét vagy halálát jelenti; csomópont, amelybe az élet minden ellentéte összefut, s rajta keresztül élesen megnyilatkozik. Ha pedig nem tragédiával akar megrázni, ha humoros vagy derűs ábrázolásban jelenik meg a szerelem, akkor meg emberi típusok és viselkedéstípusok jelennek meg benne; tehát sokkal konkrétabb ember, mint a lovagi költeményeknek csak kalandokban,

győzhetetlenségben, hűség és hűtlenség fényében ábrázolt eszményi alakjai, akikkel szemben a ballada konkrét, emberi hősei mégis kortól függetlenebb, általánosabb embertípusokká válnak. Vagyis a balladaköltészet az élvező, gyönyörködni vágyó társadalom képzelettermékeivel szemben társadalomról mond ítéletet, példázatot és emberek tipikus ábrázolását adja.

A kezdemény, a hatás a lovagi költészeté; de a hatás, amit kiváltott, a más közegben szükségszerűen mást hozott létre. Az uralkodó osztály álproblémákkal problémátlan költészete a kor külsőséges és változó vonásait fejezte ki. A parasztok ennek hatása alatt problémákkal keményen szembenéző, ellentéteket feltáró, megoldatlanságukat tragédiákkal kifejező költészetet alkottak. A lovagoké ma már csak irodalomtörténeti jelentőséggel bír; a parasztoké ma is élő és hatni tudó eleven költészet.

A problémák részletes tárgyalása a következő művekben található:

Heusler, Andreas: *Über die Balladendichtung des Spätmittelalters namentlich im skandinavischen Norden. Germanisch-Romanische Monatschrift*, 1922, 16–31. Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa. I–II*, 1976. Bowra, C. M.: *Heroic Poetry*. London, 1952. Taylor, Archer: *The Parallels between Ballads and Tales. Jahrbuch für Volksliedforschung*, 1964, 104–115. Jeanroy, A.: *Les origines de la poésie lyrique en France au Moyen age*. Paris, 1965⁴. Faral, E.: *Les chansons de toile ou chansons d'histoire*. Romania, 1946–1947, 434–462. Verrier, P.: *Bele Aigentine et petit Christine*. Romania, 1937, 354–376. Child, F. J.: *The English and Scottish Popular Ballads*. Reedition: New York, 1965 (lásd I. 188. sz.).

1976